

Monetaire politiek, inflatie en deflatie in de Late Republiek

1. Inleiding

Tijdens de laatste decennia van de Republiek werden denarii in een nooit geziene oplage aangemunt, waardoor de geldvoorraad in de 1ste eeuw enorm toenam. De uitgave van deze munten was evenwel niet gelijk verspreid over de jaren, maar gebeurde zeer onregelmatig: sommige jaren kenden een gigantische oplage, andere slechts een geringe muntuitgave. De totale geldvoorraad verschilde dus aanzienlijk van jaar tot jaar.

Mocht men in het geheel geen rekening houden met de maatschappelijke en politieke achtergrond van deze periode, dan zou het te verwachten zijn dat door de onregelmatige geldvoorraad de waarde van het geld en de prijzen voortdurend zouden schommelen. Toch bestaat over de precieze economische gevolgen van die muntpolitiek grote onenigheid. Alvorens deze problematiek van dichterbij te bekijken, is het nodig eerst aandacht te besteden aan de methodologische moeilijkheden van de probleemstelling.

2. Methodologische problemen i.v.m. muntvoorraad en muntoplage

Als men een idee wil krijgen van de impact die een grote muntoplage op de economie en prijzen heeft, is het aangewezen een zo nauwkeurig mogelijk beeld te hebben van de reeds aanwezige geldvoorraad en het aantal nieuwe munten. Bij gebrek aan gedetailleerde verslagen over de muntpolitiek in de Oudheid moet men zich behelpen met schattingen. Over de daarbij gebruikte methodes bestaat nogal wat onenigheid.

Zo vertrok Crawford, om de jaarlijkse aanmuntning tussen 157 en 50 v. Chr. te schatten, van 24 omvangrijke en representatieve schatvondsten¹. Op basis daarvan probeerde hij te achterhalen hoeveel muntstempels voor elke uitgave gebruikt waren en postuleerde voor elke stempel een gemiddelde oplage van 30000 munten². Zowat elk stadium in zijn berekening is onderhevig geweest aan kritiek (cf. infra).

Belangrijk is ook dat Crawford geen rekening hield met het voortdurende verlies van munten door het natuurlijke verloop (bv. slijtage, verlies, spaargeld e.d.) zodat een zeker percentage van de oplage jaarlijks uit de omloop verdween. Die notie werd geïntroduceerd door Hopkins, die weliswaar onder zeker voorbehoud een jaarlijks verlies van 2% aanvaardt³.

¹ Crawford 1974, passim. Ik geef zijn methode sterk vereenvoudigd weer.

² Waarom precies 30000? Crawford baseert zich op de uitgave van C. Annius (82-81 v. Chr.) die gebruikt werd om zijn troepen soldij te betalen. Zijn redenering was: vermenigvuldig het aantal soldaten met het bedrag van de soldij en deel dit resultaat door het aantal gebruikte stempels en men krijgt een idee van het aantal munten per stempel. *'The issue of C. Annius was presumably used to pay the two legions (at least) which he commanded for at least a year; their cost may be regarded as over 3,000,000 denarii, in this period. Since C. Annius used over 100 obverse dies, each die struck on average about 30,000 pieces.'* (Crawford 1974, blz. 694). Let op de vele onzekerheden in het citaat (*presumably, at least, may*); cf. Buttrey 1993, blz. 341.

³ Hopkins 1980, blz. 107. Die 2% is niet gebaseerd op een onderzoek van munten uit de Republiek, maar op een analyse van het jaarlijkse verlies van Amerikaanse zilvermunten uit de 20ste eeuw (!). Dat dit resultaat moeilijk te extrapoleren is naar een situatie uit de Oudheid, beseft Hopkins zelf ook wel: *'Tentatively, I have taken this figure as the single best estimate available. (...) The differences between the functions of coinage in the USA recently and in Rome two thousand years ago are too obvious to recount. A loss rate of 2 per cent per year was simply Patterson's [de auteur van de analyse van de Amerikaanse munten] best guess about ancient losses in the absence of any obviously reliable ancient evidence. (...) I should stress that assuming a constant rate of loss is a*

De zwaarste kritiek kreeg Crawford van Buttrey, die in enkele artikels het extreme standpunt verdedigde dat het volstrekt zinloos was om een schatting te maken van muntoplagen⁴. Zijn belangrijkste tegenwerpingen zijn: de combinatie van schatvondsten uit verschillende periodes is problematisch⁵; een gemiddelde van 30000 munten per stempel is helemaal niet gefundeerd⁶ en 2% muntverlies per jaar is volkomen arbitrair⁷. Deze vaststellingen brengen Buttrey er zelfs toe te stellen: *'In sum, we do not know, and cannot know, the quantity of coin produced at any time under the Roman Republic or the Empire. (...) Consequently there is no way, and never will be any way, to determine the size of the Roman coin stock at any time, in any place.'*⁸

Recentelijk heeft de Callataÿ de discussie opnieuw geopend en de scherpe kantjes van Buttrey's commentaar afgevlind. Hoewel hij in grote lijnen akkoord gaat met de belangrijkste kritieken van Buttrey, toont de Callataÿ dat de zaak toch niet zo hopeloos is als Buttrey voorstelt. Vooral voor het aantal munten per stempel brengt hij interessant vergelijkingsmateriaal aan⁹: hoezeer de contexten ook verschillen, voor een munteditie van de Delfische amphiktyonie, waarvoor meer informatie voorhanden is, en verschillende uitgaven uit de Middeleeuwen lijkt het gemiddelde aantal munten per stempel inderdaad rond de 30000 exemplaren te schommelen, zodat we Crawfords suggestie misschien toch niet zonder meer moeten afwijzen.

Een belangrijke bijdrage tot de polemiek over de te volgen methodologie leverde Lockyear¹⁰. Hij stelde voor om via simulaties van de muntvoorraad de resultaten van Crawford te testen. Vereenvoudigd weergegeven vertrekt zijn model van de volgende situatie: gesteld dat men in het jaar a denarii aanmunt in een oplage van x aantal exemplaren, dan zal vanaf jaar a het aantal munten verminderen volgens een percentage y . Deze ontwikkeling kan weergegeven worden in een *battleship*-curve (fig.1). De maximale hoogte van de curve, i.e. de totale hoeveelheid munten, is afhankelijk van het aantal stempels en het aantal munten per stempel. De mate waarin de curve daalt wordt bepaald door het percentage van het jaarlijkse verlies. Deze parameters kunnen in de simulatie gevarieerd worden. Op die manier krijgt men enkele mogelijke modellen van de muntvoorraad, die dan kunnen getoetst worden aan de werkelijkheid door ze te vergelijken met de schatvondsten. Zo krijgt men een idee van de waarden voor de variabelen die het best de reële situatie benaderen.

Fig. 1

heuristic device, not a description of reality. (Hopkins 1980, blz. 107).

⁴ De titels van zijn artikels zijn al dadelijk veelzeggend: *'Calculating ancient coin production: facts and fantasies'* (1993) en *'Calculating ancient coin production II: why it cannot be done'* (1994).

⁵ *'(...) add a hoard or two, take away one or two, you will get a different result'* (Buttrey 1993, blz. 336).

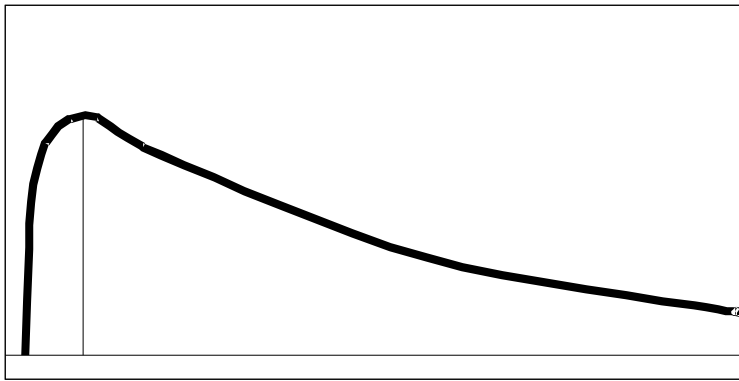
⁶ Hij wijst er terecht op dat er teveel noodzakelijke informatie over Annius' financiële situatie ontbreekt om Crawfords berekening te rechtvaardigen; bv. Hoeveel geld had Annius meegebracht op zijn campagne? Werd het geld enkel voor soldij gebruikt? Hoeveel soldaten had hij onder zich? Bovendien is het moeilijk te aanvaarden dat elke stempel voor zo'n 30000 munten kon zorgen. Voor een gedetailleerde bespreking van het probleem, zie Buttrey 1993, blz. 339-345 en id. 1994, 342-346..

⁷ Dat dit geen constante is had Hopkins al aangegeven (zie noot 3). Buttrey gaat er bovendien van uit dat dit percentage in de Oudheid hoger moet hebben gelegen: munten werden vaker verzoerd, opgeslagen of verwerkt in kunstwerken dan dit het geval is in het Amerika van de 20ste eeuw (Buttrey 1993, blz. 346).

⁸ Buttrey 1993, blz. 350-351. Voor de grenzen aan Crawfords methode, zie ook Howgego 1992, blz. 2-4.

⁹ de Callataÿ 1998, blz. 296-302.

¹⁰ Lockyear 1999, 215-243.

De details van de simulatie zouden ons te ver voeren, maar er kan wel gewezen worden op een van de conclusies: 2% lijkt een goede benadering voor het verliespercentage van de munten, hoewel er in sommige gevallen aanwijzingen zijn dat we eerder aan 1% moeten denken, of zelfs minder¹¹.

Gemakshalve zal ik in het vervolg de schatting van 30000 munten per stempel aanvaarden. Omdat het verliespercentage geen onbelangrijke gevolgen heeft voor de totale muntvoorraad, is het misschien aangewezen dit als een variabele (2%, 1% of 0,5%) te blijven beschouwen, ook in latere berekeningen en tabellen.

3. *Muntedities en de totale muntvoorraad in de 1ste eeuw v. Chr.*

Een correct beeld geven van de muntuitgaven en –voorraad in absolute cijfers is gezien de gebrekkige informatie en verschillende onzekere factoren niet mogelijk.

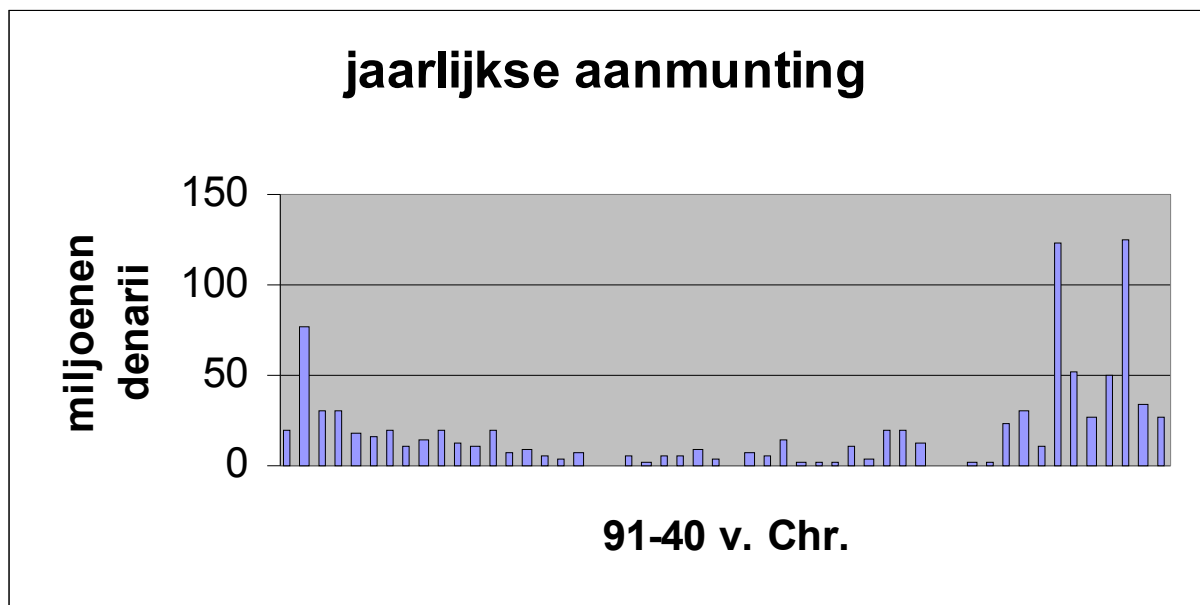

Fig. 2

¹¹ Zelfs een percentage van 0,5% werd voorgesteld door Duncan-Jones (vermeld bij Verboven 1997, blz. 65 en noot 91).

Reeks 1: muntvoorraad bij 1% verlies
 Reeks 2: muntvoorraad bij 2% verlies

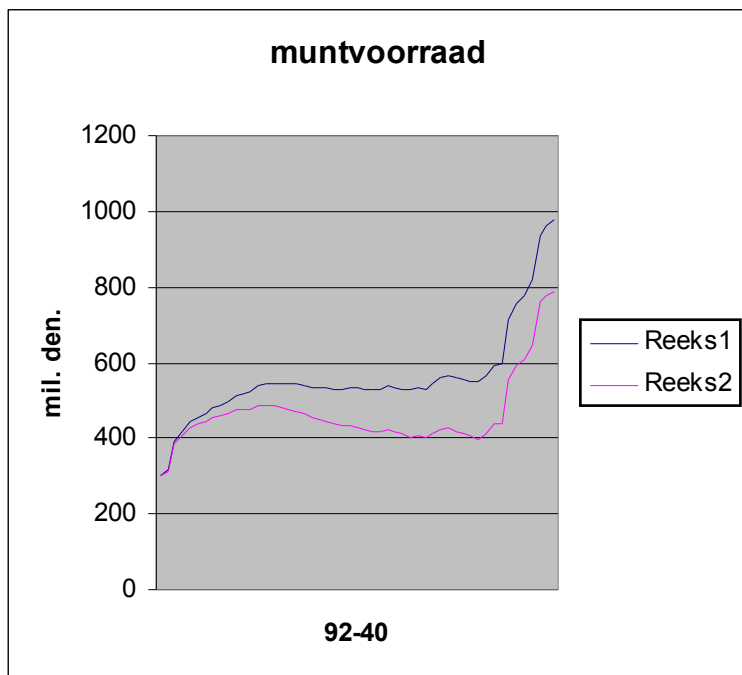

Fig. 3

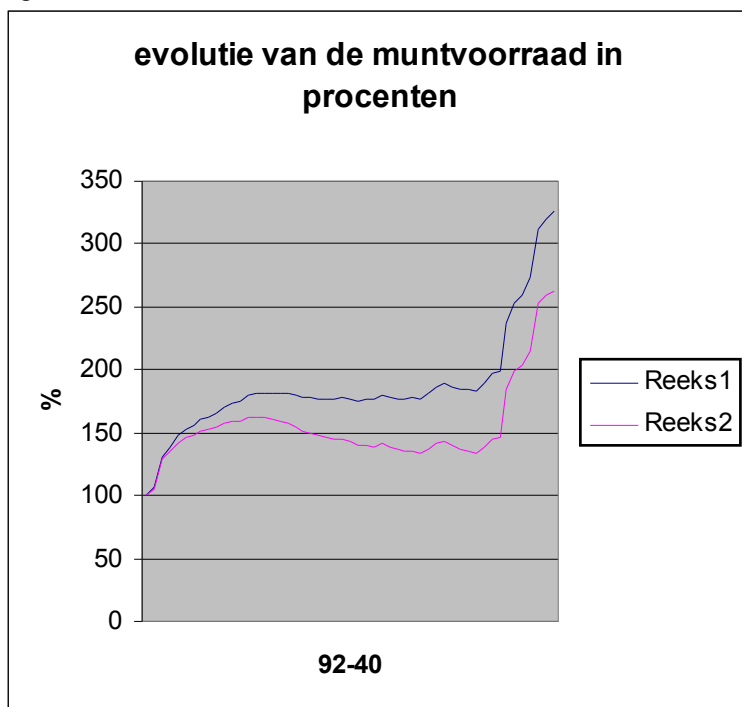

Fig. 4

Om de lezer toch een idee te geven van de monetaire ontwikkelingen op het einde van de Republiek, lijkt het me nuttig om a.d.h.v. enkele grafieken de qua omvang sterk uiteenlopende aanmuntingen te illustreren. Ik gebruik hiervoor de gegevens

van het computermodel bij Verboven¹². Zoals de auteur zelf aangeeft, maken de cijfers zelf geen aanspraak op volkomen correctheid. Zij zijn slechts een benadering, *'reducing a very complex reality to a crude representation of blunt possibilities'*¹³. De beginstock in 92 v. Chr. is 300 miljoen denarii¹⁴. Het jaarlijkse verliespercentage werd gevarieerd (1 of 2%).

Enkele pieken in de grafiek van de aanmuntingen houden verband met de maatschappelijke situatie. Zo kunnen de opvallende edities van 90-88 v. Chr. gelinkt worden met de Bondgenotenoorlog: in 89 steeg het aantal legioenen in het Romeinse leger tot 32, wat een aanzienlijke verhoging van de soldij met zich meebracht¹⁵. Nog spectaculairder waren de edities tijdens de Burgeroorlog in de jaren 40 en het daaropvolgende regime van Caesar.

4. Muntedities en de gevolgen voor de economie

Dat de omvang van de geldvoorraad een aanzienlijke impact heeft op het economische leven, is reeds lang bekend: de zgn. Wet van Bodin benadrukt het verband dat bestaat tussen de prijzen en de circulerende hoeveelheid geld¹⁶.

Die wet werd in het begin van de 20ste eeuw verfijnd door Fisher en weergegeven in de formule:

$$MxV = PxT$$

Hierbij staat M voor de muntvoorraad, V voor de circulatiesnelheid, P voor het niveau van de prijzen en T voor het aantal transacties¹⁷.

Deze verhouding zal zeer bruikbaar blijken voor de beoordeling van de impact op de economie van de verschillende aanmuntingen. Toch schetst zij vooral een theoretische situatie en kan onmogelijk met alle factoren die de monetaire ontwikkelingen bepalen rekening houden. Om een voorbeeld te nemen uit de Romeinse Republiek: de grafiek van Hopkins over de toename van de Romeinse muntvoorraad laat tussen 157 en 100 een geleidelijke maar toch aanzienlijke toename zien¹⁸. De inflatie in de tweede helft van de 2de eeuw v. Chr. bleef evenwel beperkt: veel van het nieuw aangemunte geld werd verspreid in gebieden die voorheen geen Romeinse munten gebruikten, zoals Spanje¹⁹, of geabsorbeerd door de gestage ontwikkeling van een Italische geldeconomie²⁰.

Wanneer we nu kijken naar de situatie in de Late Republiek, dan blijken de bronnen (en in de eerste plaats Cicero) herhaaldelijk te getuigen van stijgende interesten en dalende grondprijzen²¹. Nicolet verklaarde deze tendens door de slinkende geldvoorraad en dalende prijzen, door een deflatie dus²². Sindsdien neemt men aan dat de economie van de Late Republiek voortdurend verstoord werd door deflatoire bewegingen. Maar is dit wel zo? Aanwijzingen voor die zgn. monetaire en

¹² Verboven 1997, blz. 70-71.

¹³ Verboven 1997, blz. 68-69.

¹⁴ Hopkins 1980, blz. 109.

¹⁵ In 91 waren er slechts 6 (cf. Crawford 1974, blz. 703).

¹⁶ Deze wet werd genoemd naar de Franse humanist Bodin, die zijn wet precies destilleerde uit Griekse en Romeinse teksten (zie Nicolet 1971, blz. 1207-1212).

¹⁷ Verboven 1997, blz. 41 en noot 4.

¹⁸ Hopkins 1980, blz. 109.

¹⁹ Cf. Howgego 1992, blz. 5.

²⁰ Crawford 1985, blz. 177; Hopkins 1980, blz. 102.

²¹ Verboven 1997, blz. 40.

²² Nicolet 1971, passim.

economische crises zullen vooral gezocht moeten worden in de aanmuntingen, prijzen en interesten²³.

Laten we eerst eens kijken naar de periode **90-80 v. Chr.** . Zoals reeds vermeld werd in die jaren heel wat geld aangemunt: met het uitbreken van de Bondgenotenoorlog en de Burgeroorlog zag Rome zich verplicht extra legioenen op de been te brengen, met een evenredige stijging van de te betalen soldij als gevolg²⁴. In 90 werd dan ook in hoge oplagen geld uitgegeven²⁵.

Dat Rome zich echt wel in een noodsituatie bevond, bewijst de achtergrond van de nieuwe aanmuntingen: men was genoodzaakt een beroep te doen op het geld uit het *sanctius aerarum* (de reserve-schatkamer), de verkoop van staatseigendommen op de Capitolinus en tempelschatten. Natuurlijk betaalden ook de provincies hun deel²⁶.

Men zou kunnen denken dat de toevloed van zo'n enorme sommen de economie met een inflatie opzadelde. Toch is het niet noodzakelijk zo dat al dit geld onmiddellijk op de markt terecht kwam. Heel wat munten verdwenen vrij snel uit circulatie en werden begraven: het aantal schatvondsten in deze periode is opmerkelijk hoog en levert een indirect bewijs voor de crisis en onzekerheid van deze jaren²⁷.

Als men er bovendien van uitgaat dat het merendeel van het geld gebruikt zou worden voor het betalen van de soldij, dan kan men verwachten dat die sommen met een zekere vertraging in omloop kwamen: er zijn namelijk duidelijke aanwijzingen dat soldaten niet consequent een jaarlijks bedrag ontvingen maar hun *stipendium* pas na enige jaren uitbetaald kregen²⁸.

Veel geld was bovendien nodig om de groei van het handelsverkeer te financieren²⁹. De interregionale transacties hadden sinds 200 v. Chr. een opmerkelijke groei gekend en om de toenemende langeafstandshandel in de Romeinse wereld te kunnen bekostigen was een financiële injectie noodzakelijk. Die tendens was niet nieuw³⁰, maar kan ook een verklaring bieden voor de verdere groei van de muntvoorraad in het begin (en het verdere verloop) van de 1ste eeuw v. Chr..

Bijgevolg is het niet waarschijnlijk dat de grote uitgaven van 90 en de vroege jaren '80 een onmiddellijke en algemene inflatoire tendens teweeg brachten³¹. We hebben

²³ Voor de relatie tussen deze drie begrippen, zie bv. Suetonius, Divus Augustus, 41, 1: 'nam et inuecta urbi Alexandrino triumpho regia gaza tantam copiam nummariae rei effecit, ut faenore deminuto plurimum agrorum pretiis accesserit.' 'Na de overwinning op Egypte werd de koninklijke schat namelijk naar Rome gebracht. Dit zorgde voor zo'n overvloed aan munten, dat de interest daalde en de grondprijzen nog sterker steeg'.

²⁴ Barlow 1980, blz. 204. Vooral het feit dat het aantal legioenen in zeer korte tijd sterk steeg, maakt grotere muntedities noodzakelijk.

²⁵ Misschien zelfs in te hoge oplagen, want in 89-87 werd het zilveragehalte van de denarius teruggebracht tot 94,5%. Die financiële moeilijkheden werden nog groter, toen Mithridates de provincie Asia in 88 binnenviel. Daarenboven verkregen de Italische bondgenoten op het einde van de oorlog het Romeinse burgerrecht, zodat hun soldij niet meer betaald werd door het *tributum* dat in hun eigen streken werd geheven, maar uit de Romeinse schatkist zelf.

²⁶ Barlow 1980, blz. 206-207, Yavetz 1970, blz. 141 en Crawford 1974, blz. 637.

²⁷ Crawford 1985, blz. 192, fig. 74.

²⁸ Buttrey 1993, blz. 340 en Verboven 1997, blz. 57.

²⁹ Hopkins 1980, blz. 105-106; Howgego 1992, blz. 5-6.

³⁰ Zie bv. de spectaculaire toename van de geldvoorraad van 150 tot 100 v. Chr. in de grafiek bij Hopkins 1980, blz. 109.

³¹ Of om de formule van Fisher te gebruiken: een stijging van de muntvoorraad werd hoogstwaarschijnlijk gecompenseerd door een daling van de circulatiesnelheid en een toename van de transacties. 'It would be reasonable to argue that the speed at which money circulated (*V*) probably slowed down in this period, for three

immers geen getuigenissen over sterk stijgende prijzen. Een *argumentum ex silentio* is wel gevaarlijk, maar wanneer producten opmerkelijk duurder waren geworden, hadden we waarschijnlijk toch een aanwijzing in het bronnenmateriaal moeten vinden³².

Bovendien was de totale geldvoorraad tussen 150 en 100 v. Chr. in die mate toegenomen dat de toevloed van nieuwe munten, zeker als die zoals aangegeven niet plots gebeurde, misschien geen al te grote impact had op het economische leven en de prijzen niet al te zeer aantastte³³.

Dit betekent echter niet dat er in deze periode geen prijsstijgingen of –dalingen op kleinere schaal konden plaatsvinden. Een interessante getuigenis vindt men bij Cicero:

*(...) [Gratidianus] cum praetor esset, collegiumque praetorium tribuni plebi adhibuissent, ut res nummaria de communi sententia constitueretur; iactabatur enim temporibus illis nummus sic, ut nemo posset scire, quid haberet.*³⁴

‘(...) toen Gratidianus praetor was en de volkstribunen het college van de praetores erbij haalden om samen het geldprobleem te regelen, want in die periode schommelde de munt zo sterk, dat niemand kon weten hoeveel hij bezat.’³⁵ (Daarna vermeldt Cicero een decreet van Gratidianus om het monetaire probleem op te lossen).

De betekenis van deze passage is niet zo duidelijk. In een lange uiteenzetting probeert Crawford de opvatting te weerleggen dat het probleem waarvoor Gratidianus en de praetores stonden, veroorzaakt werd door de grote hoeveelheid verzilverde munten die in omloop waren³⁶, ‘*which had become so prevalent that money no longer meant anything*’.³⁷ Hij besluit: ‘*The nummus is surely the denarius, the standard coin, and if it is being tossed about, the reference can only be to its value. Since an edict on prices is hardly conceivable, the edict of Gratidianus should be regarded as an attempt to prescribe a given relationship between the denarius and the as.*’³⁸ Crawford argumenteert immers dat naast de officiële verhouding tussen zilver- en bronsmunten er ook een onofficiële koers bestond, die door de chaos van de jaren ’80 hevig fluctueerde en de denarius sterk deed schommelen³⁹. Zijn interpretatie werpt toch enkele vragen op. Zo is het mij niet heel duidelijk waarop hij zijn bewering steunt dat het decreet de verhouding tussen denarius en as zou behandelen. Ook bewijzen voor zijn stelling dat een prijsedict niet waarschijnlijk is voert Crawford niet onmiddellijk aan. M.i. kan men de passage bij Cicero ook op een

reasons: the state treasuries must have kept huge sums in reserve and even stored money as treasure; so too did private individuals and professional bankers; thirdly, the greater distance which separated tax-payers and tax-spenders left considerable amounts of cash idle in transit. But above all, (...), it had little impact on prices, partly because of the substantial rise in the volume of trade in an expanded area, and partly because money percolated into a myriad of transactions (...). (Hopkins 1980, blz. 109-110) . Cf. ook Verboven 1997, blz. 64.

³² Cf. Hopkins 1980, blz. 109.

³³ Hopkins 1980, blz. 111.

³⁴ Cicero, De officiis, III, 80.

³⁵ Crawford 1985, blz. 187 vertaalt: ‘*to get together to deal with the coinage; for at that time the nummus was being tossed about in such a way that no one could know how much he possessed*’.

³⁶ Zo o.m. Yavetz 1970, blz. 136.

³⁷ Crawford 1985, blz. 189. Cf. ook Crawford 1970, blz. 42.

³⁸ Crawford 1985, blz. 191.

³⁹ Ook Barlow 1980, blz. 218-219 bespreekt dit edict, maar is minder zeker van zijn stuk: ‘*Whatever the edict said, its goal was to reestablish faith in the currency.*’

andere manier lezen. Vooreerst hoeft men onder *res nummaria* niet noodzakelijk ‘*coinage*’, muntgeld, te verstaan⁴⁰; de term kan evenzeer naar geld in de algemene betekenis verwijzen. Hetzelfde geldt voor *nummus*, dat als equivalent voor *pecunia* kan gebruikt worden⁴¹. We hebben reeds gezien dat in de jaren '80 het aangemunte geld hoogstwaarschijnlijk zeer onregelmatig de markt bereikte (cf. supra) en dat Rome op minder reserves kon terugvallen (zie noot 25). Als de geldvoorraad voortdurend schommelde, is het mogelijk dat de waarde van het geld (en de prijzen?) dientengevolge sterk schommelde, *zodat niemand meer zeker wist hoeveel geld hij bezat*. Over de precieze inhoud van het edict lijkt het echter moeilijk onweerlegbare uitspraken te doen⁴².

Om hieruit nu af te leiden dat de jaren '80 gepaard gingen met een afwisseling van algemene inflatie⁴³ en deflatie, zijn geen eenduidige bronnen voorhanden, maar het lijkt niet uitgesloten dat kleinere prijsevoluties de markt beroerden.

Wat de grondprijzen in de jaren '80 betreft, biedt Cicero trouwens een opmerkelijke passage waarin hij het verband tussen prijzen voor een landgoed en de Bondgenootenoorlog legt:

*'Accepit enim agrum temporibus eis cum iacerent pretia praediorum (...) qui nunc multo pluris est quam tunc fuit. Neque id est mirum. Tum enim propter rei publicae calamitates omnium possessiones erant incertae'*⁴⁴.

‘Hij kreeg immers een landgoed op een moment dat de prijzen voor domeinen laag stonden (...); nu is het veel meer waard dan toen. Geen wonder: toen was namelijk ieders bezit onzeker door de problemen van de staat.’

Ook in andere crisismomenten van de Late Republiek, zoals bij de samenzwering van Catilina en de Burgeroorlog zullen we eenzelfde relatie tussen grondprijzen en de politieke (in)stabiliteit kunnen vaststellen (cf. infra): een onzekere toekomst impliceert vaak een daling van de waarde van landerijen. Dat vele stukken grond tijdens de oorlog in handen van de opstandelingen waren gevallen, zal hun waarde al evenmin te goede zijn gekomen.

Op basis van deze dalende grondprijzen en het oppotten van munten veronderstelde Barlow een algemene deflatie voor de jaren '80.

Hij brengt ook de *lex Valeria de aere alieno*, die in deze periode de schuldenlast met 75% verminderde, hiermee in verband: *'If the vicious circle of foreclosures and falling land prices were to be broken, debts had to be brought into line with land prices, so that debts and the value of their security would balance. The 75% reduction in debts probably reflects the deflation of land prices since 88 and the general deflation caused by hoarding and the shortage of coins in circulation.'*⁴⁵

Dat de grondprijzen daalden en velen met schulden opzadelde is zo goed als zeker; daaraan probeerde de *lex Valeria* waarschijnlijk te verhelpen.

⁴⁰ Cf. Cicero, *In Verrem*, II, 69 en IV, 11.

⁴¹ Zie hiervoor Verboven 1997, blz. 48.

⁴² Lo Cascio 1981, blz. 77 denkt dat het decreet een straf oplegde aan wie het geld van de staat niet aanvaardde.

⁴³ Enkel Yavetz 1970, blz. 141 veronderstelt een inflatie.

⁴⁴ Cicero, *Pro Q. Roscio Comoedo*, 33.

⁴⁵ Barlow 1980, blz. 216.

Voor een algemene deflatie echter en een ernstig geldtekort zijn minder aanwijzingen: er verdween zeker geld uit circulatie door het aanleggen van spaarpotten, maar of dit kon opwegen tegen de grote muntedities van de vroege jaren '80 valt te betwijfelen⁴⁶.

Een volgende periode van deflatie en financiële crisis plaatst Nicolet in de jaren **66-63 v. Chr.**, wanneer Catilina de staat in zijn voortbestaan bedreigde⁴⁷.

Figuur 2 toont dat in de jaren '60, in vergelijking met vorige jaren, opvallend weinig geld werd aangemunt. Er werd echter reeds op gewezen dat het geld van de grote edities van de voorafgaande decennia slechts langzaam ter beschikking kwam in het economische leven. Het ziet er dus niet naar uit dat de kleine aanmuntingen van de jaren '60 een onmiddellijke geldschaarste tot gevolg hadden, maar eerder dat de geldvoorraad stagneerde⁴⁸.

Op het eerste zicht hoeft een daling van de muntproductie nog geen ernstige problemen te veroorzaken, maar het was wel zo dat meer en meer transacties gefinancierd werden met Romeins geld en dat de denarii sommige lokale munten (bv. de Spaanse) vervangen hadden. De vraag naar Romeins geld was dus toegenomen.

Tezelfdertijd had Rome in het Oosten af te rekenen met de derde oorlog tegen Mithridates. De strijd verliep niet altijd even gunstig voor Rome: Cicero maakt melding van de economische gevolgen voor Italië:

*'Nam tum, cum in Asia magnas permulti res amiserunt, scimus Romae solutione impedita fidem concidisse. (...) haec fides atque haec ratio pecuniarum quae Romae, quae in foro versatur, implicata est cum illis pecuniis Asiaticis et cohaeret; ruere illa non possunt ut haec non eodem labefacta motu concidant.'*⁴⁹

'We weten immers dat, toen velen in Asia grote fortuinen verloren hadden, het krediet in Rome verdween, omdat de betalingen niet konden doorgaan. (...) Dat krediet en dat geldverkeer in Rome en op het forum zijn verbonden en hangen samen met de financiële situatie in Asia: die kan daar niet ineens storten zonder dat die hier door dezelfde klap geschokt en vernietigd wordt.'⁵⁰

Voor de interpretatie van deze passus is het misschien wel nodig te weten dat de rede waaruit het fragment genomen werd, ervoor pleit het commando in Asia te ontnemen aan de incompetenten Glabrio en toe te vertrouwen aan Pompeius. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Cicero de gevolgen van een niet deskundig gevoerde oorlog zo goed mogelijk in de verf zet. Uiteraard betekende het verlies van de belastingsinkomsten uit Asia een financiële klap voor Rome, maar dat dit de hele geldmarkt zou vernietigen lijkt eerder een retorische overdrijving. De oorlog tegen Mithridates zal zeker één van de factoren geweest zijn van de financiële moeilijkheden van de jaren '60, maar beslist niet de enige.

⁴⁶ Ook Crawford 1974, blz. 638 gaat uit van een geldtekort, dat nog tot in de jaren '70 bleef doorwerken.

⁴⁷ Nicolet 1971, blz. 1220-1225.

⁴⁸ Misschien oordeelde men wel dat er genoeg geld in circulatie was.

⁴⁹ Cicero, Pro Lege Manilia, 19.

⁵⁰ Er bestaat enige onzekerheid over de precieze vertaling van *pecunia* in deze passage: Nicolet 1971, blz. 1221 vertaalt *ratio pecuniarum* als '*la circulation de l'argent*' en *pecuniis Asiaticis* als '*opérations financières d'Asie*'. De Loeb-vertaling heeft het respectievelijk over de '*state of the money-market*' en '*fortunes which are invested in Asia*' en verwijst dus expliciet naar het geld dat de *publicani* in Asia geïnvesteerd hadden. Toch worden nog anderen door de oorlog getroffen, bv. de handelaars die vooral oosterse producten verscheepten. Ik kies met Nicolet voor een meer neutrale vertaling. Over deze passage, zie ook Howgego 1992, blz.13.

Deze twee factoren, nl. de grotere vraag naar Romeinse munten en de oorlog in het Oosten, lijken inderdaad een zekere druk op de financiële markt te hebben uitgeoefend. Maar betekent dit dat de economie geplaagd werd door een zware deflatie?

Nicolet nam in elk geval voor deze periode een aanzienlijke en problematische deflatie en een nijpend geldtekort aan en verwijst in zijn artikel naar de *lex Gabinia de versura Romae provincialibus non facienda* en andere '*mesures prises par le gouvernement*' als argumenten om zo'n deflatoire tendens te veronderstellen⁵¹.

Deze *lex Gabinia* verbood immers leningen aan buitenlandse personen en schijnt dus op het eerste zicht te wijzen op een gebrek aan geld. In werkelijkheid probeerde de wet een einde te stellen aan de perfide corruptie in de senaat: het was de gewoonte dat buitenlandse gezantschappen grote sommen smeergeld betaalden om in de senaat hun problemen te mogen voorleggen en steun van senatoren te krijgen. Meestal leenden ze het geld daarvoor in Rome zelf tegen hoge interesten. Het is vermoedelijk tegen deze praktijk dat de *lex Gabinia* gericht was; een echte maatregel om te voorkomen dat geld van de Romeinse markt verdween lijkt de wet niet⁵².

Met de '*mesures*' doelt Nicolet o.m. op het *senatus consultum de auro argentoque exportando*⁵³. Op zich hoeft een dergelijk decreet nog niet noodzakelijk te betekenen dat er een geldtekort was: '*it simply reflects the typically bullionist idea that money equals wealth*'.⁵⁴ Toch stelt men vast dat Romeinse denarii goed vertegenwoordigd zijn in schatvondsten uit het Middellandse Zee-gebied en dus uit Italië geëxporteerd werden⁵⁵; in welke mate dit gebeurde is moeilijk te schatten. Rome bracht wel de grootste oplages uit, maar produceerde zeker geen eenheidsmunt voor de mediterrane wereld: in het Oosten bleven bv. de hellenistische muntsystemen in zwang⁵⁶. De belangrijkste manier waarop goud en zilver Italië verlieten was via de handel: wanneer een schip producten van hoge waarde importeerde en van lagere waarde exporteerde, dan ging de export vergezeld van een compensatie in goud en/of zilver. De balans kon weer meer in evenwicht gebracht worden wanneer goederen van lagere waarde (bv. graan) werden ingevoerd en Italische producten van hoge waarde (bv. wijn) werden uitgevoerd. In de vroege jaren '60 had Rome echter te kampen met het probleem van de overvallen van piraten; de export van zilver en goud via handelstransacties zal dus niet bijzonder hoog geweest zijn. De overwinning van Pompeius op de piraten veranderde evenwel de zaak: de staatsinkomsten stegen⁵⁷, de buit stroomde binnen, het handelsleven herstelde zich en de uitvoer van edelmetaal nam opnieuw toe. Dit zou dan het uitvoerdigen van een decreet *de auro argentoque exportando* kunnen rechtvaardigen.

De tekstuele argumenten die Nicolet aanhaalt om een deflatoire financiële crisis t.g.v. een geldtekort te veronderstellen, wijzen dus niet eenduidig in die richting. Enkel voor het midden van de jaren '60, toen na de overwinning van Pompeius de zeehandel terug op gang kwam en goud en zilver Italië verlieten, zou men eventueel

⁵¹ Nicolet 1971, blz. 1221.

⁵² Verboven 1997, blz. 55-56 met verdere verwijzingen.

⁵³ Cicero, Pro Flacco, 67 en In Vatinius, 12.

⁵⁴ Verboven 1997, blz. 56. Zie ook Howgego 1992, blz. 10. Beyer 1995, blz. 7 ziet deze maatregel wel als een aanwijzing dat er geldnood heerste.

⁵⁵ Crawford 1985, blz. 195-239.

⁵⁶ Verboven 1997, blz. 57-60.

⁵⁷ Crawford 1974, blz. 638.

een lichte deflatie kunnen veronderstellen, maar echte bewijzen zijn niet voorhanden⁵⁸. Bovendien zou een dergelijke deflatie maar van korte duur geweest zijn: reeds in 63 v. Chr. werd een *lex Porcia frumentaria* ter stemming voorgelegd, wat suggereert dat althans de voedselprijzen opnieuw gestegen waren.

Nicolet veronderstelde verder dat de monetaire crisis en vooral de geldschaarste die door hem gepostuleerd waren, aan de basis lagen van de samenzwering van Catilina⁵⁹. Ter ondersteuning citeert hij o.m. volgend fragment, waarin Cicero het heeft over het soort mensen dat gewonnen is voor Catilina's plan:

*'Vnum genus est eorum qui magno in aere alieno maiores etiam possessiones habent quarum amore adducti dissolvi nullo modo possunt. (...) Tu agris, tu aedificiis, tu argento, tu familia, tu rebus omnibus ornatus et copiosus sis, et dubites de possessione detrahere, adquirere ad fidem?'*⁶⁰

'Eén categorie bestaat uit mensen die diep in de schulden zitten maar zelfs nog grotere bezittingen hebben. Uit liefde voor hun eigendommen kunnen ze hun schulden op geen enkele manier oplossen. (...) En hoewel gij talloze akkers en gebouwen bezit en een overvloed hebt aan geld, slaven, aan alles, zoudt gij er nog aan twijfelen, afstand te doen van één van uw bezittingen om uw krediet te verhogen?'

Nicolet concludeert daaruit: *'Mais ils ne "veulent" pas payer, ou plutôt, comme dit Cicéron "non possunt". Ce qui doit s'entendre ainsi: ils n'ont pas de disponibilités en liquide, et la loi ne leur offre pas la possibilité de transférer leurs cautions à leurs créanciers, en admettant qu'ils le veuillent, sans formalités infamantes (...).'*⁶¹ Vervolgens geeft hij met een tweede citaat de reden waarom ze hun domeinen niet te gelde konden maken:

*'an tabulas novas? Errant qui istas a Catilina expectant: meo beneficio tabulae novae proferuntur, verum auctionariae; (...) Quod si maturius facere voluissent neque, id quod stultissimum est, certare cum usuris fructibus praediorum, et locupletioribus his et melioribus civibus uteremur.'*⁶²

'< Verwachten ze > soms een afschaffing van hun schulden? Wie dat van Catilina verwacht vergist zich: dankzij mij zullen ze hun schulden kwijt zijn, maar dan wel via de verkoop van hun bezittingen. Als ze dat eerder hadden willen doen, in plaats van te proberen de interesten met de opbrengsten van hun landerijen te betalen, wat zeer dwaas was, zouden wij hen nu kennen als rijkere en betere burgers.'

Blijkbaar waren de prijzen van landgoederen gedaald en vonden ze daarom geen kandidaten meer om hun bezittingen over te kopen.

⁵⁸ Men kan er wel op wijzen dat voor de jaren '60 bijzonder weinig schatvondsten geattesteerd zijn (zie Crawford 1985, blz. 192). Was de periode zo stabiel (maar wat dan met de opstand van Catilina?) of was er echt niet voldoende geld in omloop om aanzienlijke spaarpotten aan te leggen? De aan- of afwezigheid van schatvondsten is uiteraard maar een mager bewijs, maar het is toch wel opvallend.

⁵⁹ Nicolet 1971, blz. 1221-1223. Zo ook Crawford 1971, blz. 1228 en id. 1985, blz. 240-241: *'And however much Cicero might vaunt himself on his suppression of the conspiracy of Catiline, it was the rise in liquidity which followed the eastern conquests of Pompey that restored stability, at any rate for a time.'*

⁶⁰ Cicero, In Catilinam, II, 18. Nicolet citeert enkel de eerste zin.

⁶¹ Nicolet 1971, blz. 1222.

⁶² Cicero, In Catilinam, II, 18.

Dit is niet helemaal in overeenstemming met het *dubites* van het eerste fragment (dat Nicolet niet opnam!): blijkbaar waren de mensen over wie Cicero spreekt in het verleden al niet bereid geweest hun schulden te dekken door een deel van hun eigendommen te verkopen; nu ze hun problemen niet kunnen oplossen met eigen inkomsten en eventueel toch zouden verkopen, zijn de grondprijzen gedaald (cf. *infra*). De kans dat ze nu geneigd zouden zijn hun landerijen te verkopen is dus waarschijnlijk nog kleiner (cf. *amore adducti*). Daar de maatschappelijke gevolgen voor wie bankroet was zeer zwaar wogen bleef hen enkel nog de weg naar een totale omkering van de samenleving, een revolutie dus⁶³. Deze interpretatie kan men ondersteunen met een fragment uit een andere rede van Cicero, waarin hij Sulla verdedigt tegen de verdenking een bondgenoot van Catilina te zijn; hij geeft duidelijk aan hoezeer die mensen aan hun bezittingen gehecht waren:

*'Tum autem, illo profecto, Sulla procurante eius rem et gerente plurimis et pulcherrimis P. Sitti praediis venditis aes alienum eiusdem dissolutum <est>, ut, quae causa ceteros ad facinus impulit, cupiditas retinendae possessionis, ea Sittio non fuerit praediis deminutis.'*⁶⁴

'Toen Sittius nu vertrokken was en Sulla zijn zaken behartigde en waarnam, verkocht hij vele prachtige landerijen van Publius Sittius en betaalde daarmee diens schulden, zodat het motief dat de anderen aanzette tot die misdaad, nl. het verlangen hun bezittingen te behouden, voor Sittius niet gold: hij heeft zijn landgoederen immers verkocht.'⁶⁵

M.i. doet de manier waarop Nicolet de zaken voorstelt, nl. dat die mensen enkel in de problemen kwamen omdat ze hun eigendommen niet meer aan de man konden brengen, de brontekst bijgevolg enigszins geweld aan.

Dat de opstand van Catilina in de eerste plaats uitgelokt zou zijn door een monetaire crisis is onwaarschijnlijk. Over deze revolte hebben meerdere auteurs geschreven en men zou toch mogen verwachten dat ze het tekort aan geld vermeld zouden hebben, als dit inderdaad een reden tot revolutie was geweest.

Cicero en Sallustius wijzen daarentegen op de centrale rol van de veteranen van Sulla in het conflict: bij de proscripties hadden zij hele stukken land toegewezen gekregen maar blijkbaar was het boerenbedrijf niet aan hen besteed. Toen deze mensen hun gronden en masse wilden verkopen, vonden ze geen kopers, zoals Cicero getuigt:

'Quam multos enim, Quirites, existimatis esse qui latitudinem possessionum tueri, qui invidiam Sullanorum agrorum ferre non

⁶³ Cf. Frederiksen 1966, blz. 128-130.

⁶⁴ Cicero, Pro Sulla, 56.

⁶⁵ Zie ook Sallustius, *Catilinae Coniuratio*, 35, waarin Catilina zegt: *'non quin aes alienum meis nominibus ex possessionibus solvere non possem(...)'* ('<Ik ben met deze zaak begonnen>, niet omdat ik de schulden op mijn naam niet met mijn bezittingen zou kunnen betalen (...)). Het betreft hier wel een brief van Catilina zelf, dus dit bewijs is met enig wantrouwen te gebruiken. Cf. eveneens Frederiksen 1966, blz. 137-138. Misschien vinden we dezelfde situatie in de financiële problemen van 33 n. Chr., toen velen *'were threatened with the necessity of selling off their land on a rapidly falling market (...). But Tiberius intervened with an interest-free loan of 100,000,000 sesterces to those whose dignitas and fama were threatened.'* (Crawford 1970, blz. 46; zie ook Frank 1935, blz. 336-341). Had Tiberius geleerd uit het verleden, uit de samenzwering van Catilina en beseft dat sommigen liever een revolutie begonnen dan hun bezittingen aan bodemprijzen te verkopen?

*possint, qui vendere cupiant, emptorem non reperiant, perdere iam denique illos agros ratione aliqua velint?*⁶⁶

‘Hoeveel mensen denken jullie dat er zijn, burgers, die uitgestrekte bezittingen onderhouden, die de afgunst op de landerijen die ze van Sulla kregen niet meer kunnen verdragen, die ze willen verkopen maar geen koper vinden, kortom die deze gronden te allen prijze kwijt willen?’

Door die overvloed aan beschikbare domeinen daalden de grondprijzen, maar dit was niet de enige reden: zoals we later in de Burgeroorlog zullen zien, was de prijs van een landgoed sterk afhankelijk van de stabiliteit van een maatschappij. In onzekere tijden betekent investeren in gronden immers een groot risico. Dit merkt Valerius Maximus reeds op:

*‘Catilinae furore ita consternata re publica, ut ne a locupletibus quidem debita pecuniae propter tumultum pretiis possessionum deminutis solui creditoribus possent (...)’*⁶⁷

‘Door Catilina’s razernij was de staat zo opgeschrikt dat zelfs de rijken hun schulden niet konden aflossen bij de geldschieters, want de waarde van hun bezittingen was gedaald door de onrust.’

Voor de jaren ’60 kunnen we dus concluderen dat er geen overduidelijke bewijzen zijn voor een algemene langdurige deflatie. Misschien kan men in het midden van dit decennium een korte deflatie veronderstellen, maar tot meer kan men op basis van de bronnen niet besluiten.

Voor de periode **50-40 v. Chr.** ziet men dat opnieuw enorme hoeveelheden geld worden aangemunt. Net als in het begin van de eeuw, toen de Bondgenotenoorlog woedde, is een verklaring te zoeken in de oorlogssituatie, nl. de Burgeroorlog tussen Caesar en Pompeius. Het lijkt dus dat er geld in overvloed circuleerde.

Het is dan ook opmerkelijk wanneer Cicero over een landgoed dat hij wou kopen, schrijft:

*‘volui HS Q. egi per t̄predum̄t, ille daret tanti, cum haberet venale. noluit. sed nunc omnia ista iacere puto propter nummorum caritatem’*⁶⁸.

‘Ik wilde 500000 sestertiën bieden <en stelde voor dat?>⁶⁹ hij het voor zoveel zou geven, toen het te koop werd gesteld; hij weigerde. Maar ik denk dat nu de prijzen voor al die zaken laag staan, gezien “de duurte van het geld” ‘.

⁶⁶ Cicero, De lege agraria, II, 68.

⁶⁷ Valerius Maximus, IV, 8, 3.

⁶⁸ Cicero, Epistulae ad Atticum, IX, 9, 4.

⁶⁹ De tekst is hier corrupt.

Nicolet zag in de *caritas nummorum* 'un sens très technique qui marque la rareté des espèces'⁷⁰ en een bewijs dat precies door de schaarste van het geld de grondprijzen gedaald waren en een deflatie heerste. Recentelijk werd echter aangetoond dat *caritas nummorum* niet verwijst naar geldschaarste, maar naar het feit dat geld duur was, naar de hoge interesten die moesten betaald worden bij het afsluiten van een lening⁷¹. De reden waarom grond goedkoper werd, was dat potentiële kopers blijkbaar moeite hadden om het nodige geld vrij te krijgen.

Dit zou betekenen dat ondanks de enorme aanmuntingen van de vroege jaren '40, er toch onvoldoende geld circuleerde. Vinden we hiervoor nog andere aanwijzingen?

Door het uitbreken van de Burgeroorlog in 49 v. Chr. kwam de financiële markt onder druk te staan: van velen was het lot onzeker en het is dan ook begrijpelijk dat geleend geld plots werd teruggevorderd. Om deze financiële transacties mogelijk te maken, was geld nodig, veel geld, en het lijkt alsof dit niet voorhanden was⁷²:

*'cum fides tota Italia esset angustior, neque creditae pecuniae solverentur, constituit ut arbitri darentur; per eos fierent aestimationes possessionum et rerum, quanti quaeque earum ante bellum fuisset, atque eae creditoribus traderentur'*⁷³

'Omdat er in heel Italië te weinig krediet was en schulden niet werden betaald, bepaalde hij [i.e. Caesar] dat rechters moesten worden aangesteld om een schatting te maken van de bezittingen en die te overhandigen aan de schuldeisers volgens de waarde die ze voor de oorlog hadden'

Zoals Nicolet aangeeft, verwijst Caesar hier naar het tekort aan cash, de stijgende interesten en de *'faim monétaire'*⁷⁴. Zo schrijft ook Cicero:

*'(...) nec hoc tempore aut domi nummos Quintus habeat aut exi<ge>re ab Egnatio aut versuram usquam facere possit, miratur te non habuisse rationem huius publicae difficultatis'*⁷⁵

'Nu Quintus tegenwoordig thuis geen geld heeft, van Egnatius geen kan krijgen of geen nieuwe lening kan aangaan, is hij verbaasd dat je geen rekening houdt met de financiële problemen'.

Wanneer Caesar dan uiteindelijk de alleenheerschappij verwerft, zien we hem jaar na jaar maatregelen nemen om de financiële crisis tegen te gaan⁷⁶. Een eerste hebben we reeds gezien in het citaat hierboven. Belangrijk is dat bezittingen op hun vooroorlogse waarde werden geschat: de grondprijzen (want we moeten in de eerste plaats denken aan landgoederen) waren kennelijk serieus gedaald⁷⁷.

⁷⁰ Nicolet 1971, blz. 1219.

⁷¹ Verboven 1997, blz. 47-48.

⁷² Dit probleem schijnt al een tijdje in de lucht te hebben gehangen, want in 51 of 50 had de Senaat reeds bepaald dat interesten niet hoger dan 12% mochten gaan (zie Verboven 1997, blz. 48).

⁷³ Caesar, *Bellum Civile*, III, 1, 2.

⁷⁴ Nicolet 1971, blz. 1215-1216.

⁷⁵ Cicero, *Epistulae ad Atticum*, VII, 18, 4.

⁷⁶ Frederiksen 1966, blz. 133-135; Nicolet 1971, blz. 1216-1217.

⁷⁷ Frederiksen 1966, blz. 133 schrijft: *'in the acute famine of money prices had collapsed'*; de grondprijzen inderdaad, maar om op basis van het fragment van Caesar te besluiten tot een algemene deflatie lijkt me te vergaand.

Vervolgens verbood hij ieder meer dan 60000 sestertiën in cash te bezitten. Dit suggereert toch dat er wel geld aanwezig was, maar dat het werd achtergehouden en opgespaard zodat er in de praktijk te weinig circuleerde.

In 48 schafte hij de interesten af die sinds het begin van de oorlog waren opgelopen en kondigde de kwijtschelding af van een huur van één jaar tot de som van 2000 sestertiën⁷⁸.

In 46 of 45 vaardigde hij een wet uit *de modo credendi possidendique intra Italiam*, die inhield dat schuldeisers een deel van hun geld in grond moesten beleggen en dat bankroete schuldenaars met (een deel van) hun bezittingen hun schuld konden betalen⁷⁹.

Bovendien liet hij de waarde van de goederen die bij een lening als garantie voor de terugbetaling dienden, terug op het niveau brengen dat ze gehad hadden op het moment dat de lening werd afgesloten. Hierin kunnen we opnieuw een bewijs zien van het feit dat de prijzen van de landgoederen in enkele jaren aanzienlijk waren gedaald.

Toch hadden Caesars maatregelen niet het gewenste effect; in 44 schrijft Cicero:

*'mirifica enim ▲ | *▲▼ → * est propter metum armorum'*⁸⁰

'Er heerst immers een buitengewone schaarste uit vrees voor wapengeweld'

Er was dus een duidelijk tekort aan geld in circulatie. Maar daar staat tegenover dat de geldvoorraad op nooit geziene schaal werd uitgebreid (zie fig.2). Van bij het begin van het conflict liet Caesar zijn eigen munten slaan, een activiteit die eigenlijk de staat toekwam, en maakte daarmee een niet mis te verstaan statement: hij schreef zichzelf het absolute gezag toe, *'an authority, independent of and parallel to that of the state'*.⁸¹ In 49, 48 en vooral in 46, bij Caesars triomf, werden aanzienlijke hoeveelheden aangemunt; de financiële markt werd in 46 alleen al met meer dan 10 miljoen denarii verrijkt. Aan geld dus duidelijk geen gebrek, maar blijkbaar verdween een merkbare hoeveelheid dadelijk uit circulatie door het opsparen van muntschatten⁸².

Dit beeld blijkt te kloppen wanneer we kijken naar de grote concentratie van schatvondsten uit de jaren '40⁸³. De samenstelling van een schatvondst uit Pavua is opvallend: *'Alors que les monnaies contenues dans la plupart des trésors républicains s'échelonnent de façon assez régulière sur une centaine d'années, plus des 5/6 de ce trésor proviennent d'émissions des années 49 à 45; si cela vaut pour d'autres trésors que nous ne connaissons pas, une grande partie de la monnaie émise sous César aura disparu sous terre presque aussitôt mise en circulation.'*⁸⁴

Tijdens de Bondgenotenoorlog kon het aantal vondsten nog verklaard worden door de oorlog binnen de grenzen van Italië; nu echter bleef het schiereiland grotendeels gespaard van het oorlogsgeweld. Waarschijnlijk zijn het rekruteren van troepen, de proscripties, de algemene onzekerheid en de vlucht van de aanhangers van Pompeius verantwoordelijk voor de talrijke schatvondsten.

⁷⁸ Dio Cassius, XLII, 51, 1; Suetonius, Divus Iulius, 38 en 42.

⁷⁹ Verboven 1997, blz. 50; Frederiksen 1966, blz. 135.

⁸⁰ Cicero, Epistulae ad Atticum, XVI, 7, 6.

⁸¹ Crawford 1985, blz. 242-243. Reeds vroeg in de oorlog bezette Caesar Rome en had zo ook effectief de muntslag in handen (id., blz. 244).

⁸² Cf. Howgego 1992, blz.3: *'If an increase in the production of coinage was taken up by a corresponding increase in coins hoarded, then it added nothing to the supply of money for the purposes of exchange.'*

⁸³ Crawford 1985, blz. 192-193.

⁸⁴ Crawford 1971, blz. 1229.

Als we nu de formule van Fisher (cf. supra) gebruiken om de reeds bekende gegevens voor de jaren '40 te evalueren, dan merken we dat de enorme toename van de muntvoorraad (M) enigszins gecompenseerd wordt door een dalende circulatie (V) door het aanleggen van spaarschatten. Zo werd een inflatie onmogelijk. Men mag bovendien aannemen dat in een crisisperiode het aantal transacties (T) afneemt⁸⁵.

Maar wat kunnen we zeggen van het niveau van de prijzen (P)?

Er werd reeds op gewezen dat de grondprijzen sterk gedaald waren; de prijzen bleven trouwens voor een langere periode laag: in 45 schreef Cicero:

*'C. Albanus proximus est vicinus. is ci qugerum de M. Pilio emit, ut mea memoria est, HS cxv. omnia scilicet nunc minoris'*⁸⁶.

'Gaius Albanus is de dichtste buur. Hij kocht 1000 morgens land van Marcus Pilius, als ik het mij goed herinner, voor 11500000 sestertiën. Alle prijzen liggen nu namelijk lager'.

Cicero legde expliciet het verband tussen het weinige geld dat in omloop was en de waardevermindering van de grond. Dit gebrek aan circulerend geld was echter niet de enige reden⁸⁷. Na Caesars zege in Italië werden talloze hectaren grond, villa's en huizen geconfisqueerd, die de aanhangers van de overwinnaar tegen belachelijk lage prijzen konden kopen⁸⁸. Wanneer de geldschieters gronden als betaling moesten aanvaarden tegen prijzen van voor de oorlog, viel dit dus nadelig uit voor hen: zij vonden namelijk niemand die bereid was tegen die prijzen grond te kopen. Daarenboven was het niet interessant geld te beleggen in grond zolang het niet duidelijk was welke partij de bovenhand zou halen. Het gevaar van confiscaties bleef immers dreigen.

Wat de prijzen voor andere goederen betreft, kan men vermoeden dat in een oorlogssituatie de voedselprijzen merkelijk gestegen zullen zijn⁸⁹. Ook de huur schijn te zijn gestegen⁹⁰.

Het algemene beeld van de prijzenevolutie laat dus een daling zien van de waarde van de onroerende goederen, maar tegelijkertijd een stijging van de prijzen in andere sectoren. Van een algemene deflatie in het hele economische bestel is dus geen sprake, eerder van een beeld van een economie in oorlogs- en crisistijd. *'It is not very likely therefore that Caesar's regime experienced a strong deflationary crisis. (...) The Caesarian regime most likely faced disruption through stagflation: rising prices in a context of falling production levels, not through deflation.'*⁹¹

Wanneer we nu de periodes van de 1ste eeuw v. Chr. beschouwen, waarvoor deflationaire tendensen en geldtekort werd verondersteld, dan blijkt dat voor geen van deze tijdvakken onweerlegbare bewijzen voorhanden zijn voor een dergelijke evolutie in de economie.

Als we een verliespercentage van 1% aannemen voor figuur 4, wat de beste benadering lijkt, dan zien we dat de geldvoorraad in de jaren '80 opvallend stijgt, vervolgens nagenoeg constant blijft (en niet daalt zoals verondersteld werd), om in de jaren '40 opnieuw spectaculair te stijgen.

⁸⁵ Verboven 1997, blz. 51.

⁸⁶ Cicero, Epistulae ad Atticum, XIII, 31, 4. Voor de cijfers volg ik de tekst van de Loeb-uitgave.

⁸⁷ Verboven 1997, blz. 52-54.

⁸⁸ Cf. Dio Cassius, LXII, 2, die de prijzenval verbindt met de confiscaties.

⁸⁹ Caesar zelf getuigt van de voedselschaarste (Bellum Civile, I, 52, 1).

⁹⁰ Cf. de maatregel van Caesar i.v.m. de huurprijzen; zie ook Verboven 1997, blz. 54.

⁹¹ Verboven 1997, blz. 54.

*'Clearly, there was no monetary contraction in the Late Republic comparable in any way to that of late fourteenth and fifteenth century Europe. On the contrary the picture is clearly that of a unprecedented, although irregular, monetary expansion.'*⁹²

5. Nabeschouwing

Na een overzicht van de evolutie van de geldvoorraad in de 1ste eeuw v. Chr. kunnen we ons misschien de vraag stellen of er een beredeneerde geldpolitiek bestond in het toenmalige Rome, of men een langetermijnvisie had en zich bewust was van de implicaties van grote of kleine muntedities⁹³.

Een extreme positie in de discussie neemt Crawford in: volgens hem nam de staat enkel de taak op zich de markt te vrijwaren van valse munten en de officiële muntwaarde te garanderen. De omvang van de afzonderlijke edities hing z.i. enkel af van de uitgaven die de staat voorzag, en dan in het bijzonder de betaling van de soldij van de legioenen: *'Pour autant qu'il y ait eu une théorie des finances publiques dans l'Antiquité, ce fut uniformément dans le but de maintenir les dépenses (et par conséquent les charges fiscales) à un niveau minimum.'*⁹⁴

Hopkins veronderstelt daarentegen een centrale monetaire politiek⁹⁵. Zijn belangrijkste argument luidt dat het toenemen of dalen van de muntvoorraad, het gewicht en de zuiverheid van de stukken in alle delen van het rijk op een gelijke manier evolueren⁹⁶. Dit betekent wel dat het voor de staat van het grootste belang is te letten op de stabiliteit van de waarde van de munt en inflatie en deflatie tegen te gaan. Een zeker inzicht in de relatie tussen muntvoorraad, de circulatie van geld, grondprijzen e.d. was dus nodig (cf. noot 23). De maatregelen die Caesar nam (cf. supra) schijnen inderdaad te wijzen op een dergelijk bewustzijn: *'Es scheint damit klar zu sein, daß Cäsar eine logische Verbindung zwischen der Zahlungsunfähigkeit – hervorgerufen durch die Geldhortung oder durch andere Faktoren – und dem Preissturz der Immobilienpreise sah. Somit kann man durchaus unterstellen, daß zu diesem Zeitpunkt schon gewisse Vorstellungen über die Funktionsweise der Quantitätstheorie des Geldes bestanden.'*⁹⁷

Verder kan men voor de vroege Keizertijd ook verwijzen naar de tussenkomst van Tiberius, die 100 000 000 sestertiën renteloos leende⁹⁸, of Nero, die met zijn monetaire politiek de economie aanzwengelde⁹⁹.

Lo Cascio treedt Hopkins in deze opvatting bij. Hij wijst vooral op de constante verhouding tussen de aureus en de denarius en de bezorgdheid van de overheid (i.c. Caesar) voor voldoende cash in omloop als bewijs voor de interesse van de staat voor een monetaire stabiliteit¹⁰⁰.

⁹² Venboven 1997, blz. 67.

⁹³ Beyer 1995, blz. 1.

⁹⁴ Crawford 1971, blz. 1230. Cf. Lo Cascio 1981, blz. 76.

⁹⁵ Hopkins 1980, blz. 113.

⁹⁶ Hopkins 1980, blz. 113, figuur 4.

⁹⁷ Beyer 1995, blz. 8.

⁹⁸ Beyer 1995, blz. 9-10.

⁹⁹ De precieze bedoeling van Nero blijft toch omstrede, zie o.m. Thornton 1971, blz. 621-629, Lo Cascio 1981, blz. 84 en Crawford 1971, blz. 1232.

¹⁰⁰ Lo Cascio 1981, blz. 78 en 86.

6. Bibliografie

-Voor de primaire bronnen werd een beroep gedaan op de PHI CDROM # 5.3.

-Secundaire literatuur:

- Barlow Charles, *The Roman Government and the Roman Economy, 92-80 BC.*, AJPh 101 (1980), blz. 202-219.
- Beyer Frank, *Gab es eine systematische Geldpolitik in der römischen Kaiserzeit (1.-3. Jh.)?*, MBAH 14, 1 (1995), blz. 1-16.
- Buttrey Theodore, *Calculating Ancient Coin Production: Facts and Fantasies*, NC 153 (1993), blz. 335-351.
- Buttrey Theodore, *Calculating Ancient Coin Production: Why It Cannot Be Done*, NC 154 (1994), blz. 341-352.
- Crawford Michael, *Money and Exchange in the Roman World*, JRS 60 (1970), blz. 40-48.

- Crawford Michael, *Le problème des liquidités dans l' Antiquité classique*, Annales (ESC) n.s. 26 (1971), blz. 1228-1233.
- Crawford Michael, *Roman Republican Coinage*, London: Cambridge University Press, 1974.
- Crawford Michael, *Coinage and Money under the Roman Republic*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1985.
- De Callataÿ François, *Calculating Ancient Coin Production: Seeking a Balance*, NC 155 (1995), blz. 289-311.
- Frank Tenney, *The financial crisis of 33 A.D.*, AJPh 56 (1935), blz. 336-341.
- Frederiksen M., *Caesar, Cicero and the Problem of Debt*, JRS 56 (1966), blz. 128-141.
- Hopkins Keith, *Taxes and Trade in the Roman Empire (200 B.C.-A.D. 400)*, JRS 70 (1980), blz. 101-125.
- Howgego Christopher, *The supply and use of money in the Roman world: 200 B.C. to A.D. 300*, JRS 82 (1992), blz. 1-31.
- Lo Cascio Elio, *State and Coinage in the late Republic and early Empire*, JRS 71 (1981), blz. 76-86.
- Lockyear Kris, *Hoard structure and coin production in antiquity – an empirical investigation*, NC 159 (1999), blz. 215-243.
- Nicolet Claude, *Les variations des prix et la "théorie quantitative de la monnaie" à Rome, de Cicéron à Pline l' Ancien*, , Annales (ESC) n.s. 26 (1971), blz. 1203-1227.
- Thornton Mary Elizabeth Kelly, *Nero's new deal*, TAPA 102 (1971), blz. 621-629.
- Verboven Koen, *Caritas nummorum. Deflation in the Late Roman Republic?*, MBAH 16, 2 (1997), blz. 40-78.
- Yavetz Zvi, *Fluctuations monétaires et condition de la plèbe à la fin de la République*, in: *Recherches sur les structures sociales dans l' antiquité classique (Caen 1969)*, Paris, 1970, blz. 133-157.

